

DE HUIDIGE STAND VAN ZAKEN

Het kerkgebouw

Als we de voorgaande geschiedenis overzien, dan is regelmatig het gebouw vergroot en het interieur ingrijpend veranderd. Het eerste orgel is gebouwd in een zaalkerk van niet al te grote afmetingen. Zoals we zagen is in 1895 de kerk aanzienlijk uitgebreid. Pas in 1932 wordt in deze kerk weer een orgel op maat gebouwd. Na de vergroting in 1939 ontstaat een zgn. 'Doleantiekerk'. Dit type kerkgebouw staat bekend om zijn slechte akoestische eigenschappen. Met name de vorm en het materiaal van de plafonds, de galerijen en de naar verhouding grote hoeveelheid zitplaatsen spelen daarin een belangrijke -in dit geval negatieve- rol. In de huidige situatie hebben 1014 mensen een goede zitplaats in de kerk.

Er is wel eens gesteld dat met het aanbrengen van de parketvloer en het schrootjesplafond de akoestiek is verbeterd. Dat is zeer de vraag. Uit een aantal studies van de TU in Delft blijkt evenwel duidelijk, dat fysische kunstgrepen binnen een bestaand gebouw maar een marginaal effect blijken te hebben. En wat dan nog? Ik heb bijvoorbeeld eens in een verslag gelezen dat in een kerk de akoestische omstandigheden slechter waren geworden door het aanbrengen van gordijnen en zitkussentjes op de banken. Peanuts vergeleken met het gegeven dat op die kussentjes allemaal mensen komen te zitten waarvan de kleding nog veel meer absorbeert. Want je mag toch aannemen dat die kerk gebruikt wordt?

Zo kunnen we ook in De Kandelaar prima akoestische omstandigheden scheppen door de voorste vier rijen stoelen weg te halen en twintig mensen uit te nodigen voor de kerkdienst in plaats van de duizend die er normaal in kunnen. Ja, dan scheelt het dat de kerk een parketvloer heeft. Maar dat is natuurlijk niet de realiteit. Ik weet me nog goed de ingebruikname van het orgel in 1981 te herinneren. De kerk was afgeladen vol, ik kon nog net een plaatsje bemachtigen boven op een zijgalerij. Daarvan weet ik me als grootste tegenvaller nog goed te herinneren dat het tutti van het orgel gortdroog in de ruimte klonk. Dit gebouw kan als het ware akoestisch niet de kerkgangers verdragen. Andere kerkgebouwen kunnen dat wel. Men beluistert bijvoorbeeld eerst eens de akoestiek van de Jozefkerk zonder galerijen en met een half rond plafond en daarna die van De Kandelaar, globaal gezien een ruimte met dezelfde kubieke meter inhoud. Het verschil is erg groot. Bij een volle kerk heeft de Jozefkerk nog een aangename akoestiek, wat als het ware uitnodigt tot zingen. Als bij de avondmaalsdiensten in De Kandelaar de galerijen niet worden gebruikt gaat het nog. Maar als de kerk vol mensen zit, is er van de akoestiek weinig overgebleven. Met name de hoge en zeer zeker de lage tonen worden voor een groot deel geabsorbeerd. Het scheelt ook nog waar je zit in de kerk. Op de galerij tegenover de kansel komt het orgel goed over. Maar onder de zijgalerij klinkt het orgel zo vaag, dat de daar aanwezigen soms een halve toon achter het orgel aan zingen.

Voor de orgelbouwers is het dan ook een moeilijke, misschien wel onmogelijke opgave om in zo'n gebouw een orgel te leveren dat optimaal de gemeentezang kan begeleiden. Dat betekent in concreto niet een orgel met een zo groot mogelijk geluidsvolume, maar een instrument waarbij hoge en lage tonen extra geaccentueerd moeten worden. Het orgel moet aan de ene kant voldoende samengestelde vulstemmen hebben voor een heldere doorzichtige klank en aan de andere kant voldoende draagkracht bezitten waarmee goed de gemeente kan worden begeleid. Volgens Johan van Meurs voldeed het orgel uit 1932 daar niet aan. Geen wonder, want dit orgel was voor een kleinere en beter klinkende kerk ontworpen. Of het huidige instrument aan deze begeleidingseisen voldoet komt later aan de orde.

Het kerkgebouw De Kandelaar heeft een matige tot slechte akoestiek. In het kerkgebouw kunnen meer dan duizend mensen een plaats hebben. Als je dan criteria gaat aanleggen voor een orgel moet je hiermee rekening houden. Dan betekenen die twee gegevens voor een orgel in deze kerk, dat de hoge en vooral lage tonen extra aandacht moeten krijgen.

Frontopbouw en orgelkas

Het orgel is op een betonnen platform gebouwd dat dateert uit 1939. Dit platform bevindt zich op vrij grote hoogte. Dat heeft tot gevolg dat op de galerijen de klank van het orgel goed te horen is; onder de galerijen wordt dat een stuk minder.

De frontindeling van Hoofd- en Rugwerkkas is hetzelfde. Het Hoofdwerk wordt daarbij geflankeerd door twee grote torens. De frontpijpen van deze torens horen bij de praestant van het hoofdklavier, daarachter staat het pedaalpijpwerk opgesteld. Zoals in het historisch overzicht is vermeld, is de vorm van de kas met trapeziumvormige torens ontleend aan de regionale Groninger orgelbouw van de 17^e eeuw. Als we kijken naar de onderlinge verhoudingen, dan is het hoofdwerk met 'pedaaltorens' wat aan de smalle kant.

Zonder hieraan de kwalificatie mooi of lelijk te willen hangen, wil ik stellen dat een dergelijk front qua stijl eigenlijk niet thuis hoort in een gebouw als dit. Evenals de in het middenvak hangende bolkroontjes horen deze zaken thuis in een stijlperiode die past bij de 17^e en 18^e eeuw. Het orgelfront en de verlichting (niet de kleuren!) in de Zuiderkerk mogen in dat opzicht als voorbeeld dienen van wat wel in de stijl van deze kerk past.

De kassen zijn gemaakt van Europees eiken. Al het houtwerk is gerookt hetgeen de eerste maal was in het bestaan van de firma Ruiters. Daarna is het houtwerk in de was gezet. Om geld te besparen is de achterwand gemaakt van Amerikaans eiken. In het contract was nog grenen vermeld. De kas van het hoofdwerk staat midden onder de scheidingsmuur. Deze loopt dwars door de kas. De bovenzijde van de kas is grotendeels afgedekt met multiplex plaatwerk. Aan de beide zijkanalen is vlak boven de onderste kranslijst een half gesloten paneel aangebracht met dunne houten latjes. Dit is gedaan om een betere klankuitstraling van het pedaal tot stand te brengen.

Bij nadere beschouwing blijkt het rugwerk naar voren te hellen. Dit is al met het blote oog zichtbaar vanaf de zijgalerijen. Wanneer dit gemeten wordt bij de middentoren, blijkt de kas twee centimeter uit het lood te staan. Nu staan er bij historische orgels ook veel rugpositieven uit het lood. Maar dat na twintig jaar een rugwerk al zover naar voren begint te hellen is opmerkelijk. De oorzaak van dit verschijnsel moet uiteraard worden gezocht in de draagconstructie. Uit informatie blijkt dat orgelmaker Holthuis destijds uit principe voor een houten draagconstructie koos in combinatie met een zo compact mogelijke windlade. Het rugwerk wordt gedragen door vier eiken balkjes van 2,7 x 12 cm. De afmetingen werden ontleend aan het bij de bouw van dit orgel geschatte gewicht van het rugwerk, nl. 450 kg. Genoemd gewicht staat vermeld op een bewaard gebleven bouwtekening. De grote fout in dit kader is dit geschatte gewicht. Door twee deskundigen wordt het werkelijke gewicht geschat op ongeveer een ton. Dat is méér dan het dubbele van de 450 kg. waarop de draagconstructie is berekend. Een tweede fout is het feit dat de genoemde vier balkjes in het midden niet aan de betonnen vloer zijn verankerd, zodat ze kunnen gaan doorbuigen. Enerzijds blijkt dat doorbuigen erg mee te vallen, maar dat betekent anderzijds dat er sprake moet zijn van een knik op de rand van het platform. Naar verwachting zal in de toekomst het rugwerk nog verder naar voren gaan hellen, temeer daar kas en pijpwerk uit balans staan en dit proces zullen versnellen. Tot storingen in de mechaniek heeft het nog niet geleid, omdat tussen de abstracten en het betonnen platform voldoende ruimte aanwezig is. Maar als we de feiten onder ogen zien, is het duidelijk dat op niet al te lange termijn hier moet worden ingegrepen.

In het front heeft de gezaagde ornamentiek een vormgeving die enigszins ontleend is aan Vredeman de Vries, te vergelijken met het orgel uit Zeerijp (1651). Over de rode kleur is destijds nogal wat gediscussieerd. De combinatie blank eiken met rood lofwerk is zeker niet historisch. Maar omdat de architect deze kleur in het hele complex heeft laten verwerken is daar uiteindelijk toch voor gekozen. Bij de laatste kerkrenovatie heeft men er met bladgoud wat versiering op aangebracht. De rode kleur van het lofwerk maakt het totaalbeeld drukker. Het kleurenpalet van kerk en zalen is sindsdien zo heterogeen, dat de vroegere eenheid met name tussen kerk en zalencentrum totaal zoek is. Daarbij is de rode kleur in het gebouw voor een groot deel verdwenen. In deze nieuwe situatie is het veranderen van het rood op het zaagwerk in een kleur die past bij het eiken aan te bevelen. Daarbij kan het bladgoud gespaard blijven, zodat de kleurstelling vergelijkbaar wordt met het al genoemde orgel van Zeerijp. Kansel en orgelfront zijn dan beter op elkaar afgestemd.

De blank eiken orgelkas heeft een 17^e eeuwse, wat barokke vormgeving. Dit type front hoort eigenlijk qua stijl niet thuis in deze kerk, maar twintig jaar geleden dacht men daar duidelijk anders over.

Door een fout in de berekening is de draagconstructie van het rugwerk veel te licht uitgevoerd. Daardoor helt het rugwerk naar voren. Dit probleem moet wel worden verholpen.

De rode kleur van het lofwerk past niet binnen deze 17^e eeuwse context. Deze kleur heeft ook geen relatie meer met het huidige kleurenpatroon van de kerkzaal. Aanpassing aan de rest van de orgelkas is wenselijk.

Klaviatuur en tractuur

Zittend achter de klavieren moet gezegd worden dat voor de speelhouding alles op de goede plaats zit. De registerknoppen zijn in drie verticale rijen aan weerszijde van de klavieren binnen handbereik aangebracht. De orgelbank, lessenaar, registerknoppen en het pedaalklavier zijn in fraaie barokke 18^e eeuwse vormen vervaardigd. De registerknoppen en eenvoudige bakstukken zijn donkerbruin gebeitst en gelakt. De registeropschriften zijn gemaakt naar het voorbeeld van het Rudolf Knol orgel te Hasselt (1809), de geboorteplaats van Holthuis.

De klavieren zijn uitgevoerd als staartklavieren. De ondertoetsen zijn gemaakt van eiken belegd met buxus, de boventoetsen van ebben. In het beleg van de ondertoetsen zijn ter versiering groeven aangebracht. Aan de onderzijde bevinden zich messing geleidestiften. Door de intensieve bespeling is door slijtage met name in het midden van het klavier meer speling gekomen. Van het hoofdwerk is het beleg op een aantal plaatsen al zo uitgesleten, dat de voorzijde van toets d' al gedeeltelijk vernieuwd moest worden. Dit probleem speelt in veel mindere mate bij been of ivoor; er zijn nog orgels waarbij het ivoorbeleg voor een groot deel nog stamt uit de 17^e eeuw. Voor dit materiaal was in 1980 echter geen geld meer. Het slijtageprobleem zal in de komende jaren alleen maar groter worden. Iedere keer weer een stukje toets vervangen levert alleen maar lapwerk op, zodat hiervoor een definitieve oplossing moet worden gezocht.

Vervolgens valt bij het bespelen het grote verschil op in toetsdruk tussen Hoofdwerk en Rugwerk. Deze bedraagt bij het hoofdwerk 250 gram en bij het rugwerk 150 gram per toets. Bij het indrukken van de toetsen van het hoofdwerk wordt duidelijk een knik ervaren, als je er doorheen bent, hoeft er niet meer zo stijf gedrukt te worden. Bij het wisselen van klavier tijdens het spelen moet er bij het indrukken van vijf toetsen ongeveer een verschil van een halve kilo worden overbrugd. Ook zonder steeds van klavier te verwisselen moet in aanslag en articulatie rekening worden gehouden met dit verschil. Verder heeft de organist met dit toucher weinig grip op de klankvorming. De vaste organisten zijn aan dit gegeven gewend geraakt, maar gastorganisten ervaren dit terecht als hinderlijk. Over de oorzaak van dit verschil, of misschien beter gezegd de oorzaak van de zwaardere toetsdruk van het hoofdmanuaal, zijn de meningen verdeeld. Uit onderzoek blijkt, dat de toetsdruk bij een niet ingeschakelde windmotor op beide klavieren ongeveer 110 gram is. Daaruit kan de conclusie getrokken worden dat niet de mechaniek de boosdoener is, hoewel de mechanische verbindingen van Hoofdwerk en Rugwerk een verschillende aanleg hebben. De oorzaak kan alleen liggen in de ventielkast van het hoofdwerk. De verklaring voor deze zwaardere aanslag moet de volgende zijn: Voor de aanzienlijk grotere windladen van het Hoofdwerk zijn grotere ventielopeningen nodig met grotere ventielen. Bij het indrukken van de toetsen krijgt men als eerste te maken met de grotere winddruk op de ventielen die zich vertaalt naar een grotere toetsdruk. Als de toetsen worden ingedrukt, gaat de lucht door de opening de cancellen in, waarbij tegelijkertijd de druk op het ventiel wegvalt. Dat verklaart de goed voelbare knik aan het begin van de aanslag. Doet men de toetsen weer langzaam omhoog, dan neemt de druk aan het eind weer snel toe omdat door de ventielveer en de sterke zuiging het ventiel weer terugvalt. Daar bemerkt de organist echter weinig van, omdat hij immers de vingers van de toetsen haalt. Nu is die toetsdruk te verminderen door de maatvoering van de winkelhaken in de toetstractuur hier op af te stemmen. De concrete

stelregel hierbij is: Hoe dichter bij de windlade, des te kleiner de winkelhaken. Bij dit orgel is door een fout van de orgelbouwer dit niet goed berekend.

Een groot deel van de speel en registertractuur is in hout uitgevoerd. De registerstangen (horizontaal) zijn gemaakt van eiken, de walsen (verticaal) en walsarmen van rood geverfd staal. De abstracten en stoters zijn gemaakt van cederhout. Het wellenbord van het Rugwerk bevindt zich onder de zitplaats van de organist, die van het Pedaal achter het knieschot en onder in de kas. Het wellenbord van het Hoofdwerk bevindt zich onder de stemgang tussen de beide hoofdwerkkladen. De achtkantige registerwellen, welhouders, winkelbalken en winkels zijn conform het contract uitgevoerd in eiken. Van het Hoofdwerk draaien niet alle winkels even soepel in de winkelbalk, maar dat mag geen naam hebben. Hier en daar is wat van het contract afgeweken. Zo zijn de welarmen van het hoofdwerk onder de ventielkast gemaakt van aluminium en niet van eiken.

De organist kan zowel de klavieren als de registers vanaf zijn zitplaats goed bereiken. Helaas is na ruim twintig jaar het toetsbeleg deels versleten. Oorzaak is het feit dat voor toetsbeleg voor buxus is gekozen omdat dit goedkoper was. De slijtage zal alleen maar erger worden. Hiervoor moet een betere oplossing komen dan alleen maar het steeds inzetten van nieuwe stukjes toetsbeleg. Verder is de toetsdruk tussen hoofd- en rugwerk nogal verschillend. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de tractuur. Het zal handig zijn voor de organist als hieraan iets kan worden gedaan.

Windladen en windvoorziening

Volgens contract zijn de vijf windladen grotendeels gemaakt van hechthout (het beste soort multiplex). De slepen zijn van masonite. Pijpstokken en roosters zijn gemaakt van mahonie, hoewel in het contract eiken staat vermeld. Vermoedelijk heeft men dit gedaan omdat het looizuur van eikenhout het metaal van de pijpen aantast. De conditie van de meeste windladen is goed. Alleen de rugwerkklade begint in het midden een klein beetje (1 mm.) door te zakken omdat deze alleen aan de beide uiteinden wordt ondersteund. Dat is niet veel, maar dit gegeven geeft wel een signaal af als je de grote dikte van de windlade daarbij in acht neemt.

De windvoorziening bestaat uit twee magazijnbalgen, die onderling met elkaar zijn verbonden. Ze dateren nog uit 1932. De belering is nieuw. Vanaf de grote magazijnbalg gaat een windkanaal naar het hoofdwerk en het pedaal, vanaf de kleine gaat een windkanaal naar het rugwerk. Bij veel nieuwe orgels worden tegenwoordig keilbalgen gebouwd omdat magazijnbalgen naar veler mening een te strakke wind zouden leveren. Met als gevolg uiteraard een strakke, minder levendige orgelklank. Bij dit orgel valt dat echter bijzonder mee. Bovendien zijn keilbalgen minder geschikt voor een deel van de muziekliteratuur na 1850. Daaruit kunnen we concluderen dat de huidige windvoorziening in deze situatie voldoet aan de muzikale eisen.

De vijf windladen in het orgel, waarop al het pijpwerk staat, zijn in goede staat. Ook de huidige windvoorziening, bestaande uit twee magazijnbalgen, functioneert goed.

Het pijpwerk algemeen

Het aanwezig pijpwerk laat zich verdelen in een oud en een nieuw deel. Van de 23 registers zijn er tien oud. Het overgrote deel van deze pijpen komt uit 1884 van Van Oeckelen.

De pijpen uit 1884 zijn binnen het pijpenbestand natuurlijk direct te herkennen aan de donkere kleur. Het pijpwerk is op linnen gegoten en geschaafd, de bovenlabia zijn ingeritst en spits bijgedrukt, de smalle pijpen zijn rond bijgedrukt. Op de pijpen staan ingeslagen drukletters, meestal met de beginletter van het register en de toonhoogte. Als we verder kijken naar de factuur, dan vallen een aantal typisch 19^e eeuwse kenmerken op. In de eerste plaats zijn de pijpen behoorlijk dunwandig. De dikte is gemiddeld 0,6 mm. Dit was voor vele 19^e eeuwse bouwers een kostenbesparend element: de concurrentie was groot, de Hervormde kerkvoogdijen (na 1795) en zeker de Gereformeerde kerkenraden hadden in de regel weinig fondsen. Dunwandig pijpwerk heeft minder resonantie.

In de tweede plaats is de mensuur van de pijpen anders dan in de eeuwen daarvoor gebruikelijk was. De pijpen van de prestantenkoren zijn bijvoorbeeld naar boven toe wijder uitgevoerd, waardoor het plenum minder doorzichtig is. Verder is er bij de grote pijpen vaak sprake van overlenge waardoor expressions moeten worden aangebracht om de pijpen de goede toonhoogte te kunnen geven. In de laatste maar zeker niet de minst belangrijke plaats, zijn er veel en diepe kernsteken aangebracht. Door kernsteken aan te brengen wordt de klank doffer en minder boventoonrijk. De Van Oeckelenpijpen hebben gemiddeld zo'n 15 kernsteken per pijp. De kernen hebben een vrij vlakke fase. Al deze kenmerken horen bij het klankkarakter van een romantisch orgel.

In 1932 heeft men voor zover we kunnen nagaan weinig aan deze pijpen gedaan. Wel heeft men waarschijnlijk van de gedekte registers de meeste hoeden vastgelijmd. Dit was oorspronkelijk niet het geval, want hier en daar kan men nog resten papier zien waarmee de hoeden waren vastgezet. Sindsdien kunnen deze pijpen alleen nog maar gestemd worden met de zijbaarden.

Als in 1980 het instrument van de firma Ruiter wordt gebouwd, krijgt het orgel voor ongeveer 2/3 nieuw pijpwerk. Dit pijpwerk is niet in eigen werkplaats vervaardigd maar bij pijpenmaker Stinkens uit Zeist besteld. Het metalen pijpwerk bestaat voor ongeveer 2/3 uit lood en 1/3 of minder uit tin. De wanddikte van de meeste binnenpijpen is aan de bovenzijde gemeten gemiddeld 0,7 mm.; van de pijpen van de fluitregisters (rugwerk) zijn de wanden iets dikker. Dat is niet veel dikker dan het oude pijpwerk. Uitzonderingen zijn de pijpen van de Dulciaan en Bazuin (bijna 1 mm.) en de frontpijpen (tot 1,5 mm. bij het labium gemeten). De grote zuiverheid van het metaal en de tamelijk geringe wanddikte hebben bij de grote pijpen inzakkingsverschijnselen veroorzaakt. Dit verschijnsel doet zich in zijn algemeenheid bij veel nieuwe orgels voor.

Verder hebben de nieuwe pijpen over het algemeen minder en merendeels kleine kernsteken. Enkele kleine pijpen hebben helemaal geen kernsteken. De kernen zijn steiler in vergelijking met het Van Oeckelenpijpwerk.

Om het pijpwerk uit 1884 zoveel mogelijk te laten aansluiten bij het nieuwe gedeelte, heeft men bij een aantal oude registers kernsteken dichtgewreven en zijn van verschillende pijpen de voetopeningen vergroot. Er staat met opzet 'zoveel mogelijk' omdat de factuur van het pijpwerk zijn grenzen heeft. De oude registers zijn daarom nog duidelijk herkenbaar 19^e eeuws. Men vergelijkte maar eens de hoofdwerkfluiten met de Gedekt en Roerfluit van het rugwerk en de hoofdwerkprestant met die van het pedaal. In veel gevallen is die combinatie nadelig, maar niet altijd. Dat hangt van de situatie af. Voor het uitvoeren van 19^e muziek zijn er op dit orgel in ieder geval wat meer mogelijkheden dan in de regel op een aan de Barok ontleend instrument met geheel nieuw pijpwerk.

Beschrijving van het pijpwerk.

Hoofdwerk: (omvang: C-F^{'''})

Twee windladen, vanuit de kerk gerekend rechts de C- en links de Cis-lade.

De dispositie (volgorde op de laden vanaf het front):

Cornet 5 sterk Disc.		1980, op de lade; samenstelling: c' 8 - 4 - 2 2/3 - 2 - 1 3/5 vt.; 8 vt. gedekt, de rest heeft een openfluitmensuur.
Praestant	8 vt	C en Cis binnen, 1884, transmissie van het pedaal; D-b front (bijna alleen in de torens) en de rest op de lade, 1980; de meeste frontpijpen met expressions.
Bourdon	16 vt	1884, vanaf c, c-b grenen, van de lade afgevoerd; rest metaal op de lade, gedekt en met zijbaarden.
Viola di Gamba	8 vt	C-B gecombineerd met Holpijp 8 vt, vanaf c pijpen uit 1884, c-d' met expressions, rest met stemkrullen; op de vijf kleinste pijpjes na geheel met kastbaarden.
Holpijp	8 vt	1884, C-B grenen, van de lade afgevoerd; rest metaal op de lade, gedekt en met zijbaarden.
Octaaf	4 vt	1884, C-b' met expressions, c"-g" met stemrollen.
Quint	3 vt	1980, C-e met stemrollen.

Fluit	4 vt	1884, C-Fis gedekt, vanaf G open cilindrisch; G-a' met expressions; op het kleinoctaf na voorzien van zijbaarden.				
Octaaf	2 vt	1980, het grootoctaf met stemrollen.				
Mixtuur 4-5 sterk		1980, samenstelling:	C	c	c'	c''
			1 1/3	2	4	5 1/3
			1	1 1/3	2 2/3	4
			2/3	1	2	2 2/3
			1/2	2/3	1 1/3	2
					1	1 1/3
Trompet	8 vt	Van het 1 1/3 koor C-Fis met stemrollen 1990, mahoniehouten koppen en stevels, messing kelen, C-ais met loodbeleg, C-c beleerd.				

Toen ik jaren geleden voor het eerst een kijkje kon nemen in de kas, zag ik tot mijn verbazing dat het grootste deel van de frontpijpen niet was aangesloten. Van de in totaal 65 frontpijpen spreken er maar 20, nog niet eens één derde! De andere frontpijpen, die overigens wel een kern hebben, dienen als facade. De oorzaak is gelegen in het feit, dat de beide laden haaks op het front staan. Daardoor wordt de afstand tussen het front en de plaats op de lade te groot om met conducten te overbruggen. De grootste frontpijpen zijn bij het labium ingezakt. Al eerder werd vermeld dat dit kwam door de te grote zuiverheid van het metaal en de geringe wanddikte. Wat ook meespeelt is het feit dat in de historie bij grote pijpen de wanddikte groter werd genomen aan de onderzijde. Voor zover ik het kon nameten is dat hier nauwelijks het geval.

De plaatsing van de laden heeft ook tot gevolg gehad dat de kas ongeveer 30 cm. dieper werd, wat gevolgen heeft voor de klankuitstraling. De kasdiepte en de hoge plaats in het kerkgebouw hebben tot gevolg dat het hoofdwerk wat minder present klinkt dan normaal. Dit wordt extra geaccentueerd als je het vergelijkt met het rugwerk, dat op beide punten tegenover gestelde eigenschappen heeft. Als we de dispositie bekijken valt op dat op de Octaaf 4 voet na het gehele plenum nieuw is. Die Octaaf is dan ook de zwakke schakel. Door het dunne metaal en de vele kernsteken heeft dit pijpwerk een strijkend karakter met te weinig glans. In het eerste concept uit 1978 was kennelijk daarom een nieuwe octaaf gepland. De bas was in dat concept als Octaaf 4 voet geplaatst in het pedaal. Uit zuinigheidsoverwegingen is dit register toch in zijn geheel geplaatst, waardoor een minder gesloten plenum is ontstaan. De Mixtuur, met zijn 5 1/3 voet op c'' op zestienvoetsbasis aangelegd, is de kroon op het hoofdwerkplenum. Dit is een samenstelling zoals die gebruikelijk was in het midden van de achttiende eeuw. Maar voor bepaalde literatuur geeft dit 5 1/3 koor zijn beperkingen. De Mixtuur mengt goed in het plenum en geeft voldoende helderheid zonder opdringerig te worden. Daaruit blijkt dat door de herintonatie in 1990 de kritiek van Jan Jongepier op het plenum zowel als de meeste afzonderlijke registers van het hoofdwerk, niet meer relevant is. Binnen het geheel geeft het plenum –gekoppeld met het rugwerkplenum met de Scherp 3 st.- een zodanige helderheid, dat in het volle werk de klank transparant blijft. Op het punt van de melodievoering voldoet het instrument daarmee goed aan de eisen bij het begeleiden van de gemeentezang.

De kritiek van Jongepier op de Cornet kan ik nog wel delen. Kennelijk is men er in 1990 door tijdgebrek maar marginaal mee bezig geweest. In 'een vol bezette kerk valt het echter wel mee. De Viola di Gamba uit 1884 klinkt heel goed. Het op de valreep door de orgelcommissie genomen besluit om dit register uiteindelijk toch te plaatsen, is een erg gelukkige keuze geweest. Naast de Octaaf 4' is de Trompet 8' het tweede minpunt van het hoofdwerk. De vorige Trompet had een rauwe klank en mengde slecht met de overige registers. Maar de nieuwe Trompet als enig tongwerk op het hoofdwerk is te mager uitgevallen met meer è- dan ô-klank. De kwaliteit van het kleinoctaf vind ik het minst. Oorzaak is een andere factuur. De schalbekers van de oude Trompet waren bijvoorbeeld aanzienlijk wijder en langer dan de nieuwe. Op zich leveren de nieuwe bekerafmetingen wel een normaal beeld op. Maar het metaal is erg dunwandig, globaal genomen maar 0,6 mm., vergelijkbaar met de pijpen uit 1884. De wanddikte had hier beter zo'n 1 mm. moeten bedragen, net als die van de andere beide tongwerken uit 1980. Is hier sprake geweest van een

bewuste koerswijziging of van een andere leverancier? Verder is de voetopening van de bekers tamelijk groot en de aanspraak wat traag. Op zich is de Trompet solistisch goed te gebruiken en mengt deze goed in het hoofdwerkplenum. Maar door het gebrek aan grondtoon valt het geluid in het plenum goeddeels weg. In een andere kerk of op een andere plaats zal dit register misschien beter scoren, maar voor deze kerkruimte is het register op deze plaats minder geschikt. Jan Jongepier waarschuwde in dit kader voor een slechter wordende balans tussen de nieuwe Trompet en de Bazuin van het pedaal. Die balans is bij deze nieuwe Trompet nog verder te zoeken dan Jongepier zal hebben voorzien. Bij orgels van dit formaat heeft de Trompet op het hoofdwerk nogal eens versterking van een ander tongwerk zoals een Fagot 16' of een Vox Humana 8'. Daarmee zou meer tegenwicht geboden worden t.o.v. het pedaal. Maar binnen dit concept is dat door plaatsgebrek niet te realiseren. De oplossing van Jongepier om dan iets aan die Bazuin te doen is verdedigbaar, maar daar is wat op af te dingen. Dat zal bij het onderdeel pedaal nog aan de orde komen. Als geheel kunnen we stellen dat het hoofdwerk in grote trekken voldoet aan redelijk te stellen eisen. Er zijn een paar minpunten, maar daar valt als je niet te nauw kijkt mee te leven.

Rugwerk: (omvang: C-f^{'''})

Het rugwerk heeft één windlade, waarbij de indeling op de klassieke manier een afspiegeling is van het front: de zijtorens in een tertsofstelling met aflopende discantvelden.

De dispositie (volgorde vanaf het front):

Praestant	4 vt	1980, C en Cis binnen, D-d ^{''} front, rest binnen op de lade.			
Fluit Travers disc.	8 vt	1884, open cilindrisch, op b ^{''} , cis ^{''} en dis ^{''} -f ^{'''} na geheel met expressions.			
Gedekt	8 vt	1980, grootste pijpen verkropt, met zijbaarden.			
Woudfluit	2 vt	1884, open cilindrisch, alle pijpen later verlengd, vanaf cis ^{'''} nieuw (1988); de vijf grootste pijpen van het oorspronkelijke register uit 1884 liggen nu onder de rechter pedaalade.			
Sesquialter 2 sterk Disc.		1980, vanaf b, samenstelling: 2 2/3 en 1 3/5.			
Roerfluit	4 vt	1980, met roeren; vanaf f ^{''} open, conisch.			
Scherp 3 sterk		1980, samenstelling: C	c	c'	c''
		2/3	1	2	2 2/3
		1/2	2/3	1 1/3	2
		1/3	1/2	1	1 1/3
Dulciaan	8 vt	1980, grootste pijpen verkropt, koppen en stebelblok mahonie; messing kelen, C-g met loodbeleg, C-cis beleerd.			

Deze rugwerkdispositie is heel gebruikelijk voor een orgel uit die tijd. Omdat er een Fluit Travers beschikbaar was is deze als extraatje er aan toegevoegd. De Sesquialter spreekt alleen in de discant. Daardoor is het niet te gebruiken als tertsmixtuur.

Wat direct opvalt bij een kijkje in de rugwerkkas is de compacte opstelling van de pijpen, zeker in vergelijking met het hoofdwerk. Ter vergelijking: de onderlinge afstand van de kleinste pijpjes van de Holpijp 8' in het hoofdwerk bedraagt 4,8 cm.; die van de gelijksoortige Gedekt 8' in het rugwerk 3,9 cm. Het tweede opvallende punt is de kleine ruimte waarin het pijpwerk is opgesteld. Als alleen naar het front gekeken wordt lijkt de kas voldoende groot te zijn. Maar dat is schijn omdat de windlade hoger staat dan de kranslijst aan de voorzijde aangeeft. Hier is sprake van een normale situatie, omdat de toetsabstractuur ruimte nodig heeft onder de ventielkast. Dat heeft tot gevolg dat de grootste pijpen niet met hun volle lengte in de kas kunnen staan, ook niet achter de middentoren. Deze pijpen zijn verkropt. In het historisch overzicht is al aangegeven dat de orgelmakers in 1990 al tot de conclusie kwamen dat de voortdurende ontstemming van het rugwerk te wijten was aan de

krappe opstelling op de lade. Deze heeft met de maten 57x167cm. maar een oppervlakte van slechts 0,95 m. Maar ook de ruimte binnen de kas speelt een rol mee. De hoogte van pijpstok tot het grootste deel van de kas is 81 cm.

Men heeft deze situatie wel eens willen goedpraten met het feit dat de orgelbouwer Arp Schnitger ook vrij krap bemeten rugwerken bouwde. Daarbij wordt echter vergeten dat bijna alle Schnitgerorgels een kort octaaf hadden, d.w.z. dat in het grootoctaaf Cis Dis Fis en Gis ontbraken. Omdat deze grote pijpen afwezig waren, bleef er voor de rest van het pijpwerk aanzienlijk meer plaatsruimte over.

Van alle registers is de Roerfluit meestal het eerst ontstemd, daarna volgen de beide vulstemmen Scherp en Sesquialter. Doordat het rugwerk bij een grote stembeurt iedere keer het meest aangepakt moet worden, is de kans op beschadiging van de pijpen groter. Daarbij moeten we denken aan bovenranden van pijpen die inscheuren en het doorbuigen van het corpus van het toch al niet zo stevige pijpwerk. Dat is nu al zichtbaar.

Wil men aan deze situatie iets doen dan zal de kasinhoud groter moeten worden gemaakt en er meer ruimte moeten komen tussen het pijpwerk.

De in het rapport van Jongepier genoemde opmerkingen ten aanzien van de intonatie van de rugwerkregisters gelden nog steeds in grote lijnen. Met name de beide vulstemmen Scherp en Sesquialter kunnen beter geïntoneerd worden. Afgezien van de gesignaleerde ontstemmingen klinken de fluiten over het algemeen goed. Met name de oude Fluit Travers moet in positieve zin worden genoemd.

De Dulciaan 8' is van de drie op het orgel aanwezige tongwerken zeker het fraaist. Dit register mengt zich goed in het plenum en heeft daar een duidelijke inbreng wat niet onhandig is ter versterking van de magere Trompet. Solistisch komt dit register ook goed uit de verf. In 1990 is gewerkt aan een betere aanspraak. Toch zijn er vooral in de bas nog verscheidene pijpen die te traag aanspreken.

Pedaal: (omvang C-f)

Het pijpwerk van het pedaal staat op twee laden. Van de voorzijde gezien staat de C-lade links en de Cis-lade rechts in de onderkas.

De dispositie (volgorde vanaf het midden naar de zijkant):

Bourdon	16 vt	1932, grenen met eiken voorslagen, bijna geheel van de lade afgevoerd; de meeste pijpen staan achter in de kas, bij beide zijden staan een tweetal pijpen tegen de voorkant.
Praestant	8 vt	1884, oude frontpijpen met (vergulde) opgeworpen labia, geheel met expressions, C en Cis vlak achter de frontpijpen in de zijtorens, rest op de lade.
Octaaf	4 vt	pijpen van onbekende herkomst ong. 1900, vermoedelijk van Van Dam (derde generatie).
Bazuin	16 vt	1980, volle bekerlengte, koppen en stevels mahonie; alle kelen van messing en met loodbeleg, geheel beleerd. De grootste bekens zijn in 1984 aan de onderzijde ommanteld om inzakking te voorkomen

Een korte blik in het deel van de kas wat voor het pedaalpijpwerk is ingeruimd, leert ons dat hier met de ruimte gewoekerd moest worden. Met name de beide zestienvoeten nemen veel ruimte in. Door de compacte opstelling is het pijpwerk bij het stemmen slecht bereikbaar. Verder staan de beide pedaalladen in de gesloten onderkas. Deze beide omstandigheden werken zeer nadelig op de klankuitstraling van het labiaalpijpwerk, want die kan ter hoogte van de labia geen kant op. De houten Bourdon geeft samen met de Prestant te weinig draagkracht. Dat komt mede omdat de Bourdon in het Valckx en Van Kouterenorgel op een hogere winddruk was geïntoneerd dan nu het geval is. Als bij het hoofdwerk een plenum wordt opgebouwd, is de draagkracht van de labiaalregisters op het pedaal al snel onvoldoende. Enig soulaas biedt de pedaal-koppel. Dit geeft het

pedaal wel extra kracht, maar géén draagkracht. Van de gekoppelde Bourdon als enige zestienvoetsregister op het hoofdwerk krijgen we geen medeondersteuning, omdat daarvan het grootoctaaf ontbreekt. Daarmee komen we aan de achilleshiel van het orgel: het onvoldoende evenwicht tussen klavieren en pedaal. Het orgel wat de firma Ruiter vóór dit orgel bouwde in de (syn.) Gereformeerde kerk in Uithuizermeeden, kreeg twee pedaaltorens met een groter aantal stemmen. Bij de voorbereidende besprekingen over het Asser orgel is ook over pedaaltorens gesproken. Maar omdat in 1980 onvoldoende fondsen aanwezig waren, kon dit niet worden gerealiseerd. Conclusie: het pedaal heeft de rekening gekregen van het te krappe budget. Om toch ondersteuning te geven heeft men een Bazuin geplaatst met een forse klank. Dit overigens mede in aansluiting met de toen nog aanwezige Van Oeckelentrompet. Doordat deze Bazuin naast drie zwakke broeders staat, is er binnen het registerbestand van het pedaal ook geen evenwicht. Van een opbouw in sterkte wat bij de manualen wel gerealiseerd kan worden is hier geen sprake, al kan het 'gat' zoals gezegd gedeeltelijk door de pedaalkoppel worden gedicht.

Al vanaf het begin heeft men de Bazuin als veel te hard ervaren. Zelfs in het volle werk, zeker na het aanbrengen van de nieuwe Trompet, mengt het geluid van de Bazuin slecht binnen het geheel. Ook Jongepier rept daarover in zijn rapport. We zagen al dat hij pleitte voor een verandering van de Bazuin. Wat Jongepier niet heeft gehoord is het effect van het orgel bij het begeleiden van de gemeentezang. Hier blijkt dat de Bazuin het enige register is wat de gemeentezang goed hoorbaar in de bas ondersteunt bij het plenum. Als men deze Bazuin gaat veranderen, zal de toch al matige draagkracht van het instrument nog verder worden aangetast. Het is dus af te raden binnen de huidige samenstelling van het orgel iets aan die Bazuin te doen.

Als conclusie kunnen we stellen dat voor het begeleiden van de gemeentezang:

- het orgel genoeg kracht heeft, maar zonder Bazuin bijna geen draagkracht,
- met de Bazuin erbij de draagkracht wel beter wordt, maar door het forse karakter van dit register die klank zich niet mengt in het geheel, de klank ligt er a.h.w. boven op.

Of -plat gezegd door een gemeentelid over de klank van dit orgel-: "Genoeg lawaai, maar geen bas." Deze opmerking ligt overigens in het verlengde van een conclusie gemaakt door organist/adviseur Jan Jongepier in zijn rapport: "teveel kracht, te weinig muzikaliteit."

Uitbreiding van het pedaal ligt als oplossing voor de hand. Maar binnen de huidige kas is het onmogelijk om één register erbij te plaatsen, laat staan meer. Wil men er registers bij plaatsen, dan zal de kas op een of andere wijze moeten worden uitgebreid.

Op het pedaal staat tenslotte nog een Octaaf 4', misschien wel het slechtste register van het orgel. Een viervoet op het pedaal behoort de baslijn te accentueren of heeft een functie in de polyfone literatuur, met name trio's. Maar door de plaats onder in de kas en de factuur heeft dit register praktisch geen inbreng. Het is door de makelij van de pijpen niet mogelijk dit register sterker te intoneren.

Het pijpwerk van het orgel dateert grotendeels uit 1980. Tien registers zijn ouder. Over het algemeen zijn de pijpen behoorlijk dunwandig, vooral het oude pijpwerk. Belangrijk is het feit dat er veel kernsteken zijn aangebracht, waardoor de klank -zeker bij de oude pijpen- behoorlijk is afgevlakt. Men heeft bij de bouw wel geprobeerd om meer eenheid te verkrijgen tussen het oude en nieuwe pijpwerk, maar die eenheid is niet op alle fronten bereikt.

Door de gang van zaken bij de ingebruikname is de intonatie van het pijpwerk nog niet optimaal. Met name in het rugwerk zou nog winst te behalen zijn.

De te kleine kas van het rugwerk komt de klankontwikkeling van dit klavier niet ten goede. Bovendien raakt een gedeelte van het pijpwerk weer snel ontstemd.

De eveneens krap bemeten plaats van het pedaal onder in de kas geeft de nodige klankproblemen. Daarbij is het krappe budget in 1980 de oorzaak van het feit dat het pedaal, zowel op zichzelf als binnen het geheel van het instrument, bij lange na niet die rol kan vervullen die past bij een orgel als dit en bij een kerkgebouw als dit.

SAMENVATTING EN BEOORDELING

De orgelgeschiedenis in deze kerk begint op een heel normale wijze. In een periode dat steeds meer Gereformeerde kerken een orgel aanschaffen wordt ook in Assen een orgel aangeschaft. Voor zowel de bouw van het kerkgebouw als het orgel valt op dat een en ander met krappe middelen gerealiseerd moest worden. Alles werd tot stand gebracht door een gemeente die bijna alleen bestond uit 'kleine luyden'. De Asser elite zat in de 'Grootte Kerk' de huidige Jozefkerk, al moeten we er wel bij bedenken dat een deel van deze liberale elite voor f. 500,- aan de bouw van de tweede kerk in 1876 heeft meebetaald!

Bij de bouw van die tweede kerk wordt materiaal gebruikt van de eerste kerk om de kosten te drukken. We zien ook bij het orgel weinig luxe. Het doel is alleen om de gemeente te kunnen begeleiden. Men heeft in 1895 als de kerk wordt uitgebreid, eigenlijk ook het orgel moeten uitbreiden. Maar dat gebeurt niet. Afgezien van het financiële aspect is er ook nog de vraag of de gemeenteleden een vergroting van het orgel wel nuttig zouden hebben gevonden. Een Groninger hoogleraar uit die tijd verwoordde dit denken eens -toen hem advies werd gevraagd over de vergroting van een kerkorgel- zo: "Gebrul vermeerdert de stichting niet!"

De emancipatie van de Gereformeerden in de twintigste eeuw gaat ook aan Assen niet voorbij, getuige datgene wat in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog tot stand wordt gebracht. Binnen twintig jaar wordt de Zuiderkerk gebouwd (1924), worden de orgels van de Zuiderkerk en Noorderkerk aangeschaft c.q. vergroot (1932) en de Noorderkerk totaal omgebouwd (1939). En dat is op een behoorlijk onbekrompen manier gebeurd in een periode die juist gestempeld wordt door crisis (1929) en werkloosheid. In dat opzicht hebben we diep respect op te brengen voor de Gereformeerde Assenaren uit die tijd! Met betrekking tot het orgel zien we zowel in 1895 als in 1939 dat het orgel niet meegroeit. Kerkbouw en orgelbouw in dezelfde tijd is een problematisch gegeven. Als de kerk in 1978 aan de binnenzijde wordt gerenoveerd en met een groot zalencomplex wordt uitgebreid is dat een vergelijkbare operatie als in 1939. Nu wordt wél het orgel aangepakt. Hierin speelt de slechte staat van het orgel en de afspraak met Assen Noord dat De Kandelaar een gelijkwaardig instrument moet krijgen als de Maranathakerk een grote rol. Maar het moment van uitvoering zo kort na de grote kerkrenovatie, is financieel gezien ongunstig geweest.

Dan het instrument zelf. Het kiezen van een 18^e eeuws concept in combinatie met alle nog aanwezige Van Oeckelenregisters is in feite een compromis tussen twee klankwerelden die zich moeilijk laten verenigen. Zeker in die tijd is deze keuze begrijpelijk gelet de financiële middelen en de mindere waardering voor de 19^e eeuw. Maar een gevolg van deze keuze is geweest dat in de periode daarna de meest lastige Van Oeckelenregisters zijn opgeruimd of gewijzigd en er nu nog 19^e eeuwse elementen in de weg zitten. Al nakaartend kan men stellen, dat als in deze tijd een orgel gebouwd zou worden, de uitgangspositie misschien anders zou zijn geweest. Dan had men met het Van Oeckelenpijpwerk als uitgangspunt misschien wel een 19^e eeuws romantisch hoofdwerkbovenwerkorgel in overweging genomen, met een meer bij het kerkgebouw passend Art-Deco achtig front.

De besluitvorming laat verder andere positieve en negatieve kanten zien. Orgelbouwer Holthuis was nog maar enkele jaren aan het werk als zelfstandig orgelmaker. Het is voor mij een raadsel hoe hij heeft kunnen komen tot een zo verkeerde inschatting van het gewicht van het rugwerk. Het grote verschil in toucher tussen de beide klavieren is eveneens ontstaan ten gevolge van berekeningsfouten. Zijn deze zaken een gevolg van onervarenheid?

Heel opvallend is vervolgens de zakelijke insteek van het merendeel van de leden van de orgelcommissie. Als ik de besluitvorming van de commissie moet taxeren, is het positieve effect daarvan geweest, dat men uit het budget het maximum heeft weten te halen. Negatief vind ik hun

zakelijke reactie met betrekking tot de constructie van de hoofdorgelkas en het vasthouden aan de datum van ingebruikname. Hier heeft de zakelijke opstelling negatieve muzikale gevolgen gehad die zich nu nog laten gelden.

In de afgelopen twintig jaar is geprobeerd met kleine ingrepen een aantal van deze muzikale nadelen op te heffen. Zo wordt een deel van de registers opnieuw geïntoneerd en de Trompet vervangen.

De historie rondom de vervanging van de Trompet laat nog even een paar leerpunten zien. Zoals in het technische deel staat te lezen valt de in 1990 nieuw aangebrachte Trompet tegen. Hoe heeft dit kunnen gebeuren vraag je je af. Bij alle veranderingen, hoe klein ook heb je in de eerste plaats te maken met de wensen van de opdrachtgever en de inzichten van de uitvoerder. In dit geval is dat de orgelcommissie in samenwerking met de organisten respectievelijk de orgelbouwer. Heeft de opdrachtgever een duidelijk doel voor ogen gehad en is dat voldoende met de orgelmaker gecommuniceerd? Als dat niet het geval is geweest, gaat de orgelbouwer de klus naar eigen inzicht invullen, waarmee ik natuurlijk niet wil zeggen dat dit verkeerd hoeft te zijn. Maar het hoort niet zo. Een tweede leerpunt is het feit dat in 1990 niet van de diensten van een externe deskundige als Jan Jongepier gebruik is gemaakt. Dat valt te betreuren, omdat de orgelbouwer in samenwerking met de adviseur beter de gestelde doelstellingen zal proberen te halen.

Het deel van het rapport over de huidige staat van het instrument kan uiteraard verschillend worden ontvangen. Er zit natuurlijk altijd een subjectief element in. Verder zijn er wellicht mensen die tegen de achtergrond van hun ervaringen met het orgel in de kerkdiensten, de teneur van het verhaal te negatief vinden. "Het orgel klinkt toch goed?" Deze reactie kan ik me gevoelsmatig wel voorstellen. Maar de misschien wat negatieve indruk kan zijn ontstaan omdat ik van een aantal gebreken de achtergronden moet weergeven. Dat neemt nogal wat ruimte in wat niet het geval is met de zaken die goed of in orde zijn. Daarom wil ik duidelijk stellen, dat het orgel in de huidige staat zeker goede kwaliteiten bezit. Daarbij moet ook nog gesteld worden dat met betrekking tot de klank van het orgel (op het pedaal na) er veelal sprake is van detailkritiek. De grotere problemen die genoemd zijn betreffen de constructie en de opbouw.

Als wij gaan inventariseren welke zaken eigenlijk verbetering zouden behoeven, dan moeten we niet direct letten op allerlei kleine nadelen die worden genoemd. Primair moeten de grote problemen op een rij zetten. Waar mogelijk kunnen we als we later gaan kijken naar oplossingen, een aantal kleine zaken daarin integreren.

Er zijn drie hoofdzaken die eigenlijk aangepakt moeten worden. Deze zijn geplaatst in een volgorde van belangrijkheid. Het zijn:

1. De staat van het rugwerk.

Om een aanzienlijk aantal motieven die in het rapport worden genoemd zal er iets aan het rugwerk gedaan moeten worden. Hier volgen de belangrijkste redenen:

- het rugwerk als geheel gaat steeds verder naar voren hellen omdat de huidige draagconstructie niet berekend is op het gewicht,
- de draagconstructie ondersteunt de windlade niet in het midden zodat deze begint door te zakken,
- de opstelling van de pijpen op de huidige rugwerkklade is te krap waardoor een aantal pijpen snel ontstemd raakt, hetgeen bij het bespelen beperkingen oplegt,
- de inhoud van de kas is te klein; wat nadelig is voor een goede klankmenging/ grondtoonontwikkeling in de kas,
- doordat het pijpwerk vaker gestemd moet worden, raken de pijpen sneller beschadigd.

Bovenstaande redenen lijken mij wel zo helder en overtuigend dat voor ieder duidelijk is dat dit probleem op niet al te lange termijn moet worden opgelost.

2. De draagkracht van het pedaal.

De volgende zaken spelen hierin een rol:

- als men rekening houdt met een kerkgebouw als dit, met slechte akoestische eigenschappen (met name verhouding bouwvolume en aantal zitplaatsen), dan is het pedaal niet op maat gemaakt. Daardoor is er bij het zingen in een volle kerk te weinig draagkracht,
- er is geen goed evenwicht tussen de klavieren en het pedaal,
- het pedaal heeft geen gesloten klankopbouw.

Omdat het onder 2 genoemde misschien voor sommigen als niet direct noodzakelijk wordt ervaren hierover nog enkele aanvullende opmerkingen.

In de eerste plaats kan men op grond van de eigen ervaringen zeggen dat het orgel in de huidige staat toch aardig goed functioneert. Maar daarbij moet men zich wel afvragen: *Hoe* wordt er geluisterd. Mensen weten soms wel wat ze hebben maar niet wat ze missen. Organisten, orgelbouwers en musicologen weten dat melodievoering van groot belang is. Maar ze weten eveneens dat de draagkracht van een goed orgel bij het begeleiden van de gemeente in een geheel gevulde kerk zowel letterlijk als figuurlijk van fundamenteel belang is. Voor een goed kerkorgel is de draagkracht zelfs de belangrijkste voorwaarde. De dominee-dichter Jacobus Revius schreef eens: "Waar de gemeente op zingt wordt met voeten getreden". Het orgel in de Kandelaar heeft zeker kwaliteiten, maar op dit punt scoort het onvoldoende.

In de tweede plaats vraag ik mij af of in de Kandelaar vaker dan normaal het grote plenum gebruikt wordt bij het begeleiden. Naar mijn overtuiging wel. Bij de meeste psalmen en gezangen behoort natuurlijk niet met het volle werk worden gezongen. Maar door de slechte akoestiek wordt de organist vaak gedwongen veel registers uit te trekken om de gemeente ook onder de galerijen 'bij de les' te houden. Verder moet in de huidige situatie de organist al heel gauw de pedaalkoppel gebruiken bij het opbouwen van de klanksterkte. Om het gebrek aan draagkracht te overbruggen wordt sneller dan gewoonlijk de Bazuin erbij getrokken en vervolgens het daarbij behorende gekoppelde plenum. Met andere woorden: De matige akoestiek en de opbouw van het huidige orgel werken in de hand, dat er te vaak met het volle orgel wordt gezongen. Dat heeft op zijn beurt tot gevolg dat de gemeente onnodig vaak luid zingt, ook al is de psalm daar minder of niet geschikt voor. Dat is mijn ervaring in De Kandelaar. Omdat de gemeente vooral zingt op de bas van het orgel, is met meer draagkracht in het pedaal het veel minder nodig om de Bazuin c.q. het (gekoppelde) plenum te gebruiken. Dan zingt de gemeente wezenlijk anders. In de derde plaats kunnen we iets leren van de orgels om ons heen en de orgels in soortgelijke gebouwen. Het orgel in de Kandelaar heeft 23 registers, waarvan vier in het pedaal. In de veel beter klinkende Jozefkerk staat een orgel met twee klavieren en pedaal met 26 registers, waarvan zes in het pedaal, waaronder een Bazuin 16' en een Trompet 8'. Het orgel in de kleinere en tamelijk goed klinkende Marturiakerk (in 2003 gedemonteerd en momenteel opgeslagen) had eveneens twee klavieren en pedaal met 28 registers. Daar had het pedaal -wel wat luxe- zelfs acht registers waaronder drie zestienvoeten en ook een Trompet 8'. De kerk in Assen die het meest lijkt op De Kandelaar is de Zuiderkerk. Dit orgel heeft dertig registers waarvan zeven op het pedaal. Van die zeven zijn er maar liefst vier zestienvoeten! Nu zeggen de aantallen registers nog niets over de kwaliteit daarvan. Waar het mij hier om gaat is het vergelijken van bouwvolume c.q. aantal zitplaatsen met de grootte van het orgel en het aandeel van het pedaal bij deze instrumenten.

Overigens kan je bij het rondkijken ook merkwaardige verhoudingen aantreffen. Het orgel in de veel kleinere Bethelkerk heeft 22 registers; maar één register (de Bazuin) minder dan het orgel in De Kandelaar! Het is wel duidelijk dat daar bij het begeleiden niet al te fors geregistreerd kan worden.

3. De klaviatuur.

Het toetsbeleg van de ondertoetsen bestaat uit buxus. Met name de middentoetsen van het hoofdwerk zijn zo uitgesleten, dat zelfs bij toets d' al de eiken kerntoets zelf zichtbaar werd. Daarvan is het beleg gedeeltelijk vernieuwd. Op korte termijn zullen ook andere toetsen moeten worden aangepakt. In 1980 kwam men f. 1500,- te kort om de ondertoetsen met been te laten beleggen. Hier blijkt goedkoop dus duurkoop te zijn. Om lapwerk te voorkomen en de bespeelbaarheid zo goed mogelijk te houden zou dit veranderd moeten worden.

WEGEN NAAR HERSTEL EN VERBETERING

De problematiek is hierboven geschetst. De vraag is hoe dit opgelost zou kunnen worden en wat is het kostenplaatje. Om met het laatste te beginnen: In tegenstelling tot vele andere bouwkundige klussen is het werken aan een pijporgel zeer gespecialiseerd en tijdrovend werk dat alleen door vakmensen kan worden uitgevoerd. Dat maakt het werken aan een orgel kostbaar. Maar laten we eerst eens op de werkzaamheden ingaan.

1. Herstel van het rugwerk.

De problemen van het rugwerk hebben betrekking op de draagconstructie, de te kleine kasinhoud en de onvoldoende intonatie. Willen we zoeken naar een goede/afdoende oplossing, dan zal kwaliteit boven de te maken kosten moeten staan.

Maar je kan door enigszins te experimenteren eerst kijken of de goedkoopste oplossing voldoende kwaliteit oplevert. Daarom wordt momenteel gewerkt aan een provisorische vergroting van de kasinhoud door het dak van het rugwerk te verhogen in samenhang met het stemmen van het pijpwerk. Als na een half/ driekwart jaar blijkt dat het pijpwerk nog aardig goed op stemming is, kan men deze verhoging definitief in eiken uitvoeren. Dan kan verder gewerkt worden aan:

- het verstevigen van de draagconstructie door (mogelijk) het rugwerk op te vijzelen en het aanbrengen van stalen strippen tegen de draagbalkjes,
- het verplaatsen van een aantal pijpen naar de zijkant,
- de herintonatie van het rugwerk.

Mocht de verhoging van het rugwerk geen bevredigend resultaat opleveren, dan zouden er ingrijpendere maatregelen nodig kunnen zijn. Daarbij zijn verschillende opties mogelijk.

In de eerste plaats kan men een groter rugwerk laten maken. Maar een groter rugwerk, zowel in hoogte als in breedte, schaadt de onderlinge verhoudingen binnen het gehele front. Dan blijft alleen de mogelijkheid over de kas aan de achterzijde dieper te maken. Een verdieping van de kas tot 30cm. is optisch gezien goed haalbaar.

Dan kan in die kas de oude of een nieuwe windlade worden geplaatst. Bij hergebruik van de bestaande lade (opp. 57x167cm.=0,95m) kan je veel grote pijpen laten afvoeren. Breng je een nieuwe lade aan, dan moet deze uiteraard groter worden. Als we de pijpen voldoende ruimte willen geven en we gaan uit van 2 cm. extra per register, dan komen we uit op 73x167cm.=1,22m. In een vergelijkbare situatie, nl. in de Noorderkerk te Groningen, heeft de rugwerkwindlade met een bijna identieke dispositie een oppervlakte van 1,2m.

Tenslotte kan men eventuele demontage van het rugwerk de huidige draagconstructie vervangen door stalen balkjes.

Bovengenoemde operatie is kostbaar omdat het demonteren, het verdiepen van de rugwerkkas en het remonteren behoorlijk arbeidsintensief is. Dit geldt helemaal als een nieuwe windlade wordt aangebracht.

2. De draagkracht van het pedaal

Als je in dit gebouw als doelstelling hanteert dat het orgel als begeleidingsinstrument voldoende draagkracht moet hebben, is het handig om even naar een vergelijkbare situatie te kijken. Het dichtstbijzijnde voorbeeld vanuit Assen gezien is de hierboven al genoemde Noorderkerk in Groningen. Wel is het aantal zitplaatsen iets kleiner en zijn de akoestische omstandigheden door het halfronde plafond beter. Maar de kerk heeft ongeveer dezelfde inhoud als De Kandelaar. Ook hier is een pneumatisch instrument (uit 1923) vervangen door een nieuw orgel in 1982, waarbij een groot deel van de oude kas en wat pijpwerk uit het oude orgel werden gebruikt. Hoofdwerk en rugwerk hebben bijna dezelfde bezetting als het orgel in De Kandelaar. Het grote verschil zit in het pedaal. Ik laat hieronder even het verschil zien:

<u>Noorderkerk:</u>		<u>De Kandelaar:</u>	
Praestant (front)	16'	Bourdon	16'
Subbas	16'	Praestant	8'
Octaaf	8'	Octaaf	4'
Bazuin	16'	Bazuin	16'
Trompet	8'		
Trompet	4'		

Bij het beluisteren van dit orgel vallen direct de grote draagkracht en de goede klankversmelting van alle pedaalregisters op. Uit de begeleidingspraktijk blijkt, dat zeer vaak de Praestant en Subbas worden gebruikt. De gemeente zingt daar uitstekend op. Het orgel is mede daarom door de gemeente (en de studenten) geliefd. Vanuit de gemeente kwam bij de nieuwbouw in 1982 zelfs de wens duidelijk naar voren, dat vooral de bas net zo duidelijk moest klinken als bij het oude orgel!

Wil men het pedaal van het orgel in De Kandelaar versterken dan zal in de eerste plaats een gesloten klankopbouw en een versterking van de zestienvoeten moeten worden nagestreefd. Het eerste register dat daarvoor in aanmerking komt is een Trompet 8'. De zestienvoetsbasis van de labialen kan men versterken door een Praestant 16' en/ of (Roer)quint 5 2/3 als akoestische zestienvoet. Deze twee registers zijn eigenlijk het minimum.

Uit de voorgaande informatie is duidelijk, dat binnen de huidige kas er geen ruimte meer is voor een uitbreiding van het pedaal. Die ruimte zal er op een of andere manier moeten worden bijgeplaatst. Bij het zoeken naar een betaalbare oplossing moeten we proberen uit te gaan van de bestaande orgelkas, anders kan je haast beter aan een nieuw orgel denken...

De eerste gedachte die geopperd zou kunnen worden is, om aan weerszijden van de pedaaltorens extra pijpvelden aan te brengen en daarachter op twee kantslepen een Roerquint 5 2/3' en een Trompet 8' te plaatsen. Dat is een tamelijk eenvoudige en goedkope oplossing. Om een aantal redenen is dit niet wenselijk en niet mogelijk. In de eerste plaats verstoren die zijvelden de goede verhoudingen van het front. Verder wordt de bereikbaarheid van het pijpwerk nog slechter dan het nu al is. In de derde plaats blijft de klankuitstraling in de onderkas van het labiaalpijpwerk even slecht als nu. En tenslotte is er nog het probleem wat in 1980 ook zo'n grote rol heeft gespeeld: de muur boven en naast het orgel. Het muurwerk loopt dwars door de pedaalkas, waardoor bij uitbreiding het pijpwerk niet meer goed kan worden opgesteld. De muur laat bij verbreding van de kas eveneens te weinig ruimte over voor de organist om op het orgelbalkon te komen.

Dan is er nog maar één oplossing mogelijk, namelijk die oplossing die ook al bij de bouw van dit orgel heeft meegespeeld: twee aparte pedaaltorens. De Noorderkerk in Groningen heeft ook twee aparte pedaaltorens. De vraag die eerst beantwoord moet worden is, of deze oplossing in de bestaande situatie nog mogelijk is.

De huidige pedaalregisters staan op een oppervlakte van twee maal 1,10 m. Aan weerszijden van de kas is er de mogelijkheid om torens te plaatsen op minimaal twee maal 1,70 m.; de oppervlakte kan zelfs nog wat groter gemaakt worden. Dat is voldoende.

Als tweede speelt hier de hoogte een rol. Dit hangt echter samen met de hoofdkas van het orgel. De oplossing die het meest voor de hand ligt, is dezelfde hoogte te nemen als de middentoren van het hoofdwerk. Daarmee ontstaat binnen het totaalbeeld een goede samenhang. De hoogte daarvan is 4,40 m. Conclusie: oppervlakte en hoogte vormen geen belemmering om een groter pedaal te herbergen.

Toch heeft deze uitvoering ook een nadeel. Er moeten bij het aanbrengen van pedaaltorens andere toegangen naar de speeltafel worden aangebracht. Dit kan alleen worden gerealiseerd op de plaats van het huidige pedaal, zodat de doorgangen onder de huidige zijtorens komen te liggen. Wat breedte betreft is dit geen probleem. Maar de hoogte bedraagt slechts 1.90 m. Bij aanleg van pedaaltorens moet de organist daarbij ook nog stappen over een verhoging in verband met de abstracten naar de pedaal laden. Deze hoogte zou tot een minimum beperkt kunnen worden. Deze toegang naar de speeltafel heeft dus zijn beperkingen, maar ze zijn aanvaardbaar (in historische situaties heb ik slechtere doorgangen gezien). Iets duurder maar constructief heel goed mogelijk is het hoger plaatsen en wat inkorten van de huidige pedaaltorens.

De voorzijde van de nieuwe pedaaltorens zou ik geen trapeziumvorm geven, aangezien in zestienvoets formaat deze vorm wat grof overkomt. Beter is het segmentvormige torens te plaatsen, welke eveneens in de Goningergelbouw voorkwamen (Noordwolde plm. 1639). De combinatie trapeziumvormig/ segmentvormig komen we tegen in de Grote Kerk te Den Haag. Bij het vaststellen van de dispositie zou ik het volgende willen voorstellen. Ik gaf al aan dat de hoofdwerktrompet te weinig inbreng heeft in de totaalklank. Als er een nieuwe, meer draagkrachtige Trompet op het hoofdwerk wordt aangeschaft, kan de bestaande Trompet gebruikt worden voor het pedaal. Dit kan omdat de Trompet op het pedaal een andere functie heeft dan de Trompet van het hoofdwerk. Uit de bestaande Trompet kan een volledige Trompet 8' en een halve Trompet 4' worden gehaald. Alleen het kwalitatief matige klein-octaaf komt te vervallen. Nieuw pijpwerk voor het pedaal is dan alleen nodig voor een Praestant 16' in het front en het groot-octaaf van de Trompet 4'. Omdat de pijpen C en Cis van het hoofdwerk een transmissie zijn van de pedaalprestant, moeten deze twee pijpen worden bijgemaakt. Als datgene wat hiervoor genoemd is gerealiseerd kan worden is het pas mogelijk de te harde Bazuin aan te pakken, zodat deze samen met de andere tongwerken beter mengt in het geheel zonder de draagkracht aan te tasten. De pedaaldispositie komt er dan als volgt uit te zien:

Praestant	16' nieuw	Bazuin	16' 1980
Bourdon	16' 1932	Trompet	8' 1990
Praestant	8' 1884	Trompet	4' nieuw/1990
Octaaf	4' 1900		

In vrijstaande pedaaltorens zullen de huidige labiaalregisters beter tot hun recht komen. Of dat voor de Octaaf 4 voldoende is valt later te bezien. Het liefst had ik ook nog een Roerquint 5 1/3 erbij willen hebben. Ook orgelmaker Jan Veldkamp benadrukt dat binnen deze kerkrimte dit register erbij zou moeten komen. Dat is ook gebeurd in het pedaal van het Ruitergel (1997) in de Noorderkerk in Spakenburg. Maar om financiële redenen heb ik deze niet in het voorstel opgenomen. Wel is het aan te bevelen hiervoor ruimte op de lade reserveren.

In de Noorderkerk in Groningen is er het nadeel, dat het pedaal voor de organist vanaf zijn zitplaats behoorlijk vaag klinkt. Dit kan voor een groot deel worden opgelost door tussen hoofdkas en pedaal de zijschotten van het huidige hoofdwerk te verwijderen. Daarbij moet het half open latwerk aan de binnenzijde van de torens tussen front en de bestaande kas worden herplaatst.

Als het bovenstaande kan worden gerealiseerd, dan zijn in één klap de meeste problemen opgelost. De bestaande kas blijft gehandhaafd en er is een pedaal geschapen met voldoende draagkracht. Maar... daar hangt natuurlijk een behoorlijk prijskaartje aan vast. Daarbij moet met name gedacht worden aan de kosten van twee nieuwe windladen, kassen voor de pedaaltorens (daar zit heel wat eiken in) en de Praestant 16' in het front.

3. De klaviatuur

Door bezuinigingen is er in 1980 geen been of ivoor op de ondertoetsen aangebracht maar boxus. Langzamerhand zullen steeds meer toetsen gedeeltelijk van nieuw beleg moeten worden voorzien. Dit lijkt natuurlijk lelijk. Maar ook moet het nieuwe beleg al bij het aanbrengen gedeeltelijk worden uitgehold om aan te sluiten bij het beleg tussen de zwarte toetsen. Dat wordt knoei en lapwerk. Ook voor de bespeler is dit onprettig, te vergelijken met een timmerman die een hamer zou moeten gebruiken met een steel van 10 cm. Bij het aanbrengen van nieuw toetsbeleg zullen de klavieren tijdelijk naar de orgelwerkplaats moeten worden gebracht, waardoor het orgel ongeveer twee weken niet te bespelen is.

4. Verbeteringen die weinig geld kosten.

Onder dit kopje wil ik eerst de aandacht vestigen op de grote ongelijkheid in aanslag van de beide manualen. Nu kan men deze situatie laten horen bij de hebbelijkheden van dit orgel, omdat deze problematiek –hoewel lastig- door iedere bespeler te overwinnen valt. Mocht men er wel wat aan willen doen, dan moet men met een goed alternatief komen. Mijn voorstel is om in overleg met de orgelbouwer te zoeken naar een oplossing op maat. Bij eventuele veranderingen hoeven we niet bang te zijn voor grote kosten.

Dan is er één bijzaak die eveneens zonder veel kosten in eigen beheer kan worden uitgevoerd, namelijk het schilderen van het lofwerk in een eiken kleur. Dit kan het best tegelijkertijd gedaan worden met de verandering van het rugwerk of het pedaal. Vooraf moet men hierover overleg plegen met de architect, die tot dertig jaar na dato nog bepaalde rechten kan laten gelden.

5. Verbeteringen te realiseren in de (verre) toekomst.

Er zijn een aantal kleine verbeteringen die niet binnen de drie genoemde hoofdpunten aan de orde zijn gekomen en minder noodzakelijk zijn. Toch vind ik het waard om ze naar voren te halen. Daarvan wil ik noemen:

- het aanvullen van de Bourdon 16' van het hoofdwerk met 13 pijpen op de plaats waar nu het huidige pedaal staat,
- het vervangen van de Octaaf 4' uit 1884 van het hoofdwerk ter verbetering van het klankbeeld van het hoofdwerkplenum. Het is misschien handig om daarvoor de pijpen van de Quint 2 2/3 te gebruiken en op de plaats van de Quint een Nasard 2 2/3 te plaatsen ter vergroting van de muzikale mogelijkheden.

Tenslotte is er nog één kwestie die zeker aangevoerd moet worden. Dat is het adviseurschap. In 1990 heeft men wel advies gevraagd aan Jan Jongepier, maar hem niet ingehuurd als adviseur om de kosten te beperken. Dat is een verkeerde wijze van kosten besparen. Wil men iets aan het orgel wijzigen, dan is bij de grotere werkzaamheden een goede adviseur noodzakelijk. In goed samenspel met de orgelbouwer zal een adviseur alleen maar kwalitatief voordeel opleveren.